

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MUSTAQIL FIKRLASHNI
RIVOJLANTIRISH USULLARI****Jumayeva Sarvinoz Ilhombekovna****Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi****<https://doi.org/10.5281/zenodo.18742093>**

Annotatsiya (UZ). Boshlang'ich sinfda mustaqil fikrlashni shakllantirish 21-asr kompetensiyalarining poydevori bo'lib, o'quvchining bilimni "qabul qiluvchi" emas, balki mazmunni tahlil qiluvchi, dalillovchi va qaror chiqaruvchi subyekt sifatida kamol topishini ta'minlaydi. Mavzu dolzarbligi O'zbekistonda boshlang'ich ta'lim kontingenti kengligi bilan ham izohlanadi: 2022/2023-o'quv yili boshida umumta'limdagi 1-4-sinf o'quvchilari 2 544,0 ming nafarni (jami o'quvchilarning 39,4 foizini) tashkil etgani qayd etilgan [1]. Mazkur maqolada mustaqil fikrlashning psixologik-pedagogik ta'riflari aniqlashtirildi, boshlang'ich ta'lim sharoitida samarali metodlar (muammoli ta'lim, tadqiqotga yo'naltirilgan yondashuv, dialogik o'qitish, loyihaviy faoliyat, refleksiya va formatif baholash) tizimlashtirildi hamda amaliy natijadorlikni o'lchash indikatorlari va sinf amaliyoti uchun "qoidalar to'plami" taklif etildi.

Kalit so'zlar: mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, metakognitsiya, boshlang'ich ta'lim, muammoli vaziyat, interfaol metod, refleksiya, formatif baholash, rubrika, PIRLS.

Аннотация (RU). Формирование самостоятельного мышления в начальной школе является основой компетенций XXI века, обеспечивая развитие ученика как субъекта, анализирующего, аргументирующего и принимающего решения, а не как «получателя» знаний. Актуальность темы также объясняется большим количеством учащихся начальной школы в Узбекистане: на начало 2022/2023 учебного года было отмечено, что число учащихся 1-4 классов общеобразовательных школ составило 2 544,0 тыс. (39,4% от общего числа учащихся) [1]. В данной статье уточняются психолого-педагогические определения самостоятельного мышления, систематизируются эффективные методы в начальной школе (проблемно-ориентированное обучение, исследовательский подход, диалогическое обучение, проектно-ориентированная деятельность, рефлексивная и формирующая оценка), а также предлагаются показатели измерения практической эффективности и «свод правил» для классной практики.

Ключевые слова: самостоятельное мышление, критическое мышление, метакогниция, проблемное обучение, формативное оценивание, рубрика, начальная школа, PIRLS.

Abstract (EN). The formation of independent thinking in the primary school is the foundation of 21st century competencies, ensuring the development of the student as a subject who analyzes, argues and makes decisions, rather than a "receiver" of knowledge. The relevance of the topic is also explained by the large number of primary education students in Uzbekistan: at the beginning of the 2022/2023 academic year, it was noted that the number of students in grades 1-4 of general education amounted to 2,544.0 thousand (39.4 percent of the total number of students) [1]. This article clarifies the psychological and pedagogical definitions of independent thinking, systematizes effective methods in primary education (problem-based learning, research-oriented approach, dialogic teaching, project-based activities, reflection and formative assessment), and proposes indicators for measuring practical effectiveness and a "set of rules" for classroom practice.

Keywords: independent thinking, critical thinking, metacognition, problem-based learning, dialogic teaching, formative assessment, rubric, PIRLS, primary education.

KIRISH

Boshlang'ich sinf o'quvchisining mustaqil fikrlashi deganda shunchaki "o'zi bajarish" emas, balki topshiriq shartini anglash, ma'lumotni tanlash, sabab-oqibatni ko'rish, bir nechta yechimni solishtirish, dalil keltirish, o'z xulosasini tekshirish va natijani nutqiy shaklda ifodalash jarayonlari birligidan iborat kognitiv-metakognitiv kompetensiya tushuniladi. Mazkur talqin pedagogik texnologiyalar adabiyotlarida qayd etiladigan "shaxsga yo'naltirilgan ta'lim" va "faoliyatga yo'naltirilgan natija" tamoyillari bilan mos keladi [3]. Boshlang'ich yosh davrida fikrlashning rivojlanishi konkret-amaliy tayanchga ega bo'lgani uchun mustaqil fikrlashni rivojlantirish "ko'proq abstrakt" gaplar bilan emas, balki predmetli vaziyat, matn, rasm, jadval, tajriba, o'yin va muammo orqali amalga oshirilgandagina barqaror natija beradi. Bu yerda o'qituvchi vazifasi "to'g'ri javob"ni tez aytish emas; o'quvchini izlanishga olib kiradigan savollar tizimini qurish, izlanishni kichik qadamlar bilan boshqarish, so'ng nazoratni asta-sekin o'quvchining o'ziga berishdan iborat. Mavzuning ijtimoiy-buyurtma sifatidagi dolzarbligi bir nechta faktlar bilan mustahkamlanadi.

Birinchidan, boshlang'ich ta'lim aholisining ulushi katta. 1-4-sinflar 2,5 milliondan ortiq kontingentni tashkil etgani qayd etilgan [1].

Ikkinchidan, umumta'lim tizimida o'qituvchilar soni o'sib bormoqda: 2024/2025-o'quv yili boshiga o'qituvchilar 564,9 ming nafar atrofida bo'lgani Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlarida keltiriladi [4]. Kadrlar ko'laminin kengligi metodik yechimlar "oddiy, takrorlanuvchi va o'lchanadigan" bo'lishini talab qiladi.

Uchinchidan, o'qish savodxonligi va tushunib o'qishning sifat ko'rsatkichlari mustaqil fikrlashning asosiy tayanchi bo'lib, PIRLS 2021 natijalarida O'zbekistonning 437 ball ko'rsatkich bilan qatnashgani o'qish va fikrlash ko'nikmalarini kuchaytirishni kun tartibiga olib chiqadi [2].

To'rtinchidan, ta'lim standartlari va o'quv dasturlari doimiy yangilanib borayotgan sharoitda [5] boshlang'ich sinf darslarida kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvni metodik jihatdan "sinf ichida" ishlaydigan mexanizmlarga aylantirish zarur.

Tadqiqotning maqsadi - boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladigan usullarni didaktik mantiq asosida tizimlashtirish, ularni qo'llash qoidalarini aniqlash va natijani baholash indikatorlarini taklif etish. Mantiqan bu yondashuv quyidagicha ochiladi: *muammo va ilmiy kontekst* (kirish), *metodik model va amaliy mexanizmlar* (metodologiya), *kutiladigan o'quv natijalari hamda dalillash mezonlari* (natijalar), *ta'limiy-psixologik talqin va tavsiyalar* (muhokama).

Metodologik asos sifatida didaktikaning bir nechta tayanch prinsiplariga tayanildi:

1) muammolilik va kognitiv ziddiyat: o'quvchi "biladigan"i bilan "yetishmayotgan"i o'rtasida savol tug'ilgandagina fikrlash faollashadi;

2) bosqichma-bosqich murakkablashtirish: savol va topshiriqlar "yengil-o'rtacha-murakkab" zanjiri bo'yicha beriladi;

3) til va fikr birligi: fikrni og'zaki/yozma ifodalash dalillashni mustahkamlaydi;

4) refleksiv boshqaruv: o'quvchi o'z strategiyasini anglaydi, xatoni "jazolash" emas, "o'rganish signali" sifatida ko'radi. Bu yondashuv pedagogik texnologiyalar manbalarida bayon etilgan ta'lim jarayonini loyihalash, interfaol metodlar hamda monitoring g'oyalariga uyg'un [3].

Amaliy metodlar tizimi 6 ta “yadro mexanizm”ga jamlanadi.

Birinchi mexanizm - muammoli ta’lim va savol dizayni. Mustaqil fikrlashning eng tez ishga tushadigan vositasi - sifatli savol. Savol “eslab aytish”ni emas, “o’ylab topish”ni talab qilganda, o’quvchi strategiya izlaydi. Boshlang’ich sinf uchun savollar quyidagi toifalarda tuziladi: “Nima uchun?” (sabab), “Qanday qilib?” (jarayon), “Qaysi dalil bilan?” (asos), “Agar ... bo’lsa-chi?” (shartli fikrlash), “Qanday tekshiramiz?” (metakognitsiya). Savol dizaynining muhim qoidasi: bir topshiriqqa 2-3 ta yechim variantini taklif qilish o’quvchining tanlash va dalillashini faollashtiradi; katta hajmli variantlar esa kichik yoshda kognitiv yukni oshiradi [6]. Shuning uchun “to’g’ri javob”ni yashirish emas, “tanlashni majbur qiladigan” vaziyat yaratish samaraliroq.

Ikkinchi mexanizm - dialogik o’qitish va “fikrni ovoz chiqarib qurish”. Boshlang’ich sinfda mustaqil fikr ko’pincha ichki nutq shakllanmaganligi sababli “og’zaki muloqot” orqali yig’iladi. “Think-Pair-Share”, “mikrobahs”, “savol-zanjir” kabi shakllar o’quvchining pozitsiyasini asoslashga majbur qiladi. Muhim qoida: o’qituvchi “baholovchi” rolidan ko’ra “moderator” rolini kuchaytiradi; ya’ni javobni darhol “to’g’ri/noto’g’ri”ga bo’lmay, “Qaysi asosga tayanding?”, “Buni qayerdan bilding?”, “Boshqa yo’l bormi?” kabi savollar bilan fikrni chuqurlashtiradi.

Uchinchi mexanizm - tadqiqotga yo’naltirilgan topshiriqlar (inquiry) va tajriba elementlari. Boshlang’ich fanlar, matematika, ona tili va o’qish savodxonligi darslarida kichik tadqiqotlar tashkil etiladi:

- a) kuzatish (rasm, matn, hodisa),
- b) taxmin (gipoteza),
- c) tekshirish (misol, tajriba, matndan dalil topish),
- d) xulosa.

Mazkur zanjir o’quvchining “taxmin-dalil-xulosa” mantiqini odatga aylantiradi. PIRLS kontekstida ayniqsa matndan dalil topish, xulosani matn bo’lagi bilan asoslash o’qish savodxonligini ham, mustaqil fikrni ham kuchaytiradi, chunki PIRLS baholashining o’zi tushunish va talqinga tayanadi [2]. Shunday ekan, darslik matnlaridan “dalil ovlash” topshiriqlari bosqichma-bosqich joriy etiladi.

To’rtinchi mexanizm - loyihaviy va mahsulotga yo’naltirilgan faoliyat. Mustaqil fikr “mahsulot”da ko’rinadi. Bunga - mini-plakat, konsept xarita, klaster, “fishbone”, KWL jadvali (bilaman-bilishni xohlayman-bildim), qisqa taqdimot, kichik hikoya, masala tuzish. Loyihalar boshlang’ich sinfda juda katta bo’lishi shart emas. 1-2 haftalik “mikroloyiha” ham yetarli, masalan, “Mening mahallamdagi kasblar”, “Suvni tejash qoidalari”, “Ertak qahramonining tanlovi”. Bunda asosiy ko’rsatkich - o’quvchi qarorining asoslanganligi va dalillanganligi.

Beshinchi mexanizm - formatif baholash va rubrikalar. Mustaqil fikrlashni “bir martalik nazorat ishi” bilan o’lchash qiyin, u jarayon. Shuning uchun formatif baholash ustun qo’yiladi: tezkor “exit ticket”, o’zini baholash chek-listi, tengdosh bahosi, “xato xaritasi”.

Rubrika 4 mezon bilan sodda tuziladi:

- 1) yechimning mantiqi (bosqichlar ravshanligi),
- 2) dalil sifati (matn/son/qoida bilan asoslash),
- 3) alternativ fikr (kamida bitta boshqa variantni ko’rish),

4) refleksiya (xatoni tan olish va tuzatish yo’li). Rubrika “til”ini boshlang’ich yoshga mos, vizual belgilar bilan berish mumkin, lekin mezonlar ilmiy jihatdan aynan qoladi.

Oltingi mexanizm - metakognitiv strategiyalarni o'rgatish. Mustaqil fikrlashning "yashirin dvigateli" - o'quvchining o'z fikrlashini boshqarishi. Buni boshlang'ich sinfdanoq sodda "o'ylash qoidalari" bilan berish mumkin:

- ✓ "Avval shartni o'qi;
- ✓ kalit so'zni top;
- ✓ reja tuz;
- ✓ tekshir;
- ✓ javobni izohla".

Masalan, matematikada "reja-amallar-tekshiruv" algoritmi, ona tili va o'qishda "savol tuz-dalil top-xulosa ayt" algoritmi mustaqil fikrni standartlashtiradi, ammo ijodkorlikni o'ldirmaydi; aksincha, "tayanch yo'l" beradi. Bu o'quvchini tasodifiy taxminlardan dalilli fikrga olib chiqadi.

Natijadorlik masalasida ikki qatlamni ajratish muhim: makro ko'rsatkichlar va mikro indikatorlar. Makro ko'rsatkichlar sifatida o'qish savodxonligi baholashlari va xalqaro tadqiqotlar natijalarini ko'rsatish mumkin. PIRLS 2021da O'zbekistonning 437 ball natijasi o'qish asosidagi fikrlash ko'nikmalarini kuchaytirish ehtiyojini ko'rsatadi [2].

Mikro indikatorlar esa sinf darajasida o'lchanadi:

- a) o'quvchi javobida "nega" va "chunki" bog'lovchilarining maqsadli qo'llanishi;
- b) matndan dalil keltirish ulushi;
- c) bitta masala uchun 2 yo'l taklif qila olish;
- d) xatoni topish va tuzatish tezligi;
- e) savol berish faolligi.

Bularni o'qituvchi 4-6 haftalik siklda rubrika va chek-listlar orqali yig'ib boradi. Statistik yondashuv sifatida sinf bo'yicha foizlik taqsimot, o'rtacha ball, "oldingi-keyingi" solishtirish hamda minimal progress ko'rsatkichi qo'llanadi, bu ta'lim amaliyotida sodda, lekin ishonchli monitoring beradi.

Muhokama nuqtai nazaridan eng ko'p uchraydigan **birinchi muammo** - mustaqil fikrlashni "erkin qo'yib yuborish" deb tushunishdir. Aslida boshlang'ich sinfda mustaqillik yuqori struktura bilan birga yuradi: aniq qoida, aniq savol, aniq mezon, qisqa vaqt, kichik qadam. Kognitiv yuk nazariyasi nuqtai nazaridan ham bu to'g'ri, kichik yoshdagi o'quvchi bir vaqtning o'zida ham shartni anglash, ham strategiya tanlash, ham natijani rasmiylashtirishni uddalay olmay qolishi mumkin; shuning uchun tayanch zarur. Shu tayanchlar asta-sekin olib tashlanganda mustaqil fikr haqiqiy shakllanadi.

Ikkinchi muammo - baholashning faqat "to'g'ri javob"ga qaratilishi. Mustaqil fikrlashda esa jarayon (dalillash, alternativ, refleksiya) ham baholanadi, aynan shunda o'quvchi xatodan qo'rqmaydi va izlanadi.

Uchinchi muammo - topshiriqlarning hayotiy kontekstdan uzilib qolishi. O'quvchi uchun ma'noli vaziyatlar mustaqil fikrlashni kuchliroq uyg'otadi, chunki motivatsiya ortadi.

Demak, boshlang'ich sinf o'quvchisining "mustaqil fikrlashi" ko'pincha noto'g'ri talqin qilinadi, uni faqat "o'zi bajarish", "o'qituvchisiz ishlash" bilan tenglashtirish uchraydi. Ilmiy-pedagogik yondashuvda esa mustaqil fikrlash bu faoliyat jarayonida yuzaga keladigan quyidagi kognitiv va metakognitiv amallar majmuasidir:

- ✚ vazifa shartini anglash;
- ✚ ma'lumotni tanlash;
- ✚ sabab-oqibatni ko'rish;

- ✚ yechim variantlarini solishtirish;
- ✚ dalil keltirish;
- ✚ o'z xulosasini tekshirish;
- ✚ natijani nutqiy shaklda asoslab berish.

Boshlang'ich yoshda bu ko'nikma "abstrakt nasihat" bilan emas, balki darsning ichki konstruksiyasi orqali, ya'ni savol va topshiriqlarni muammolashtirish, muloqot va refleksiyaning me'yoriy jarayonga aylantirish orqali shakllanadi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish "alohida mavzu" emas, balki darsning ichki konstruksiyasini qayta qurishdir: savolni o'zgartirish, vazifani muammolashtirish, dialog va dalil talabini kuchaytirish, mahsulot yaratish, formatif baholash va refleksiyaning tizimga aylantirish. Bu yondashuv o'quvchilar kontingenti katta bo'lgan sharoitda [1] ham, o'qish savodxonligini xalqaro mezonlar bilan kuchaytirish zarurati mavjud bo'lgan sharoitda ham [2] amaliy va o'lchanadigan natija berishi mumkin. Me'yoriy hujjatlar va ta'lim standartlari yangilanishi fonida [5] metodik tizim "sinf amaliyoti" darajasida izchil joriy etilsa, mustaqil fikrlash o'quvchining shaxsiy sifati sifatida barqarorlashadi va keyingi bosqichlarda tanqidiy, ijodiy hamda ilmiy fikrlashga tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Umumta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 1-4-sinf o'quvchilarining soni. Axborot xabari. - Toshkent, 2023.
2. IEA. PIRLS 2021 Achievement Results: Average Reading Achievement and Standard Errors (Uzbekistan - 437). - 2022.
3. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari: qo'llanma. - Toshkent: O'qituvchi, 2004.
4. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. 10 yilda umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar soni o'sishi haqida. - Toshkent, 2025.
5. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (Lex.uz). 157-son (27.03.2024) qaror: Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlariga oid hujjat. - Toshkent, 2024.
6. CSPU nashrlari. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning mustaqil fikrlash madaniyatini shakllantirishga oid metodik tavsiyalar (variantlar sonini cheklash va mashq qilish bo'yicha). - 2023.
7. Tolipov O., Ro'ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: o'quv qo'llanma. - Toshkent: "INNOVATSIYA-ZIYO", 2019.
8. Meliyeva D.O. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil ishlash ko'nikmalarini innovatsion yondashuv asosida takomillashtirish mexanizmi // maqola. - 2025.
9. Kamoliddinova B.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish metodlari // ilmiy maqola. - 2025.
10. Boymurodova N.B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil ishlarini tashkil etish // "Nauchniy impuls", №5(100), 2022.
11. Akbarova H. O'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishning nazariy-amaliy asoslari // Kokand universiteti xabarnomasi. - 2024.
12. Majidov J. PIRLS kontekstida o'qish savodxonligi va mustaqil fikrlash (O'zbekiston natijalari

tahlili) // ilmiy maqola. - 2025.

13. Xolmo'minova D. Mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkurni shakllantirish texnologiyalari // ilmiy maqola. - 2025.

14. Isoqjanov F. Boshlang'ich ta'limning rivojlanishi bo'yicha ilmiy-metodik yondashuvlar // ilmiy maqola. - 2025.